

Сергій Миколайович був яскравою, непересічною людиною, особистістю з широкою суперечливою натурою. Самоповага і відчуття власної гідності співіснували в ньому з невідомим, глибинним демократизмом. Він міг несподівано, якось по-дитячому образитися, додати металу у голос, проте швидко заспокоювався. З ним не завжди було легко, але завжди — дуже цікаво. Я й досі згадую нескінченні вечірні розмови біля експедиційного вогнища десь поблизу Фатьма-Коби, печер на Білій Горі у Подністров'ї, або на стрімкій дніпровій кручі в Гребенях. Неможливо забути розповіді Сергія Миколайовича — не лише цікаві історії, сповнені гумору та тонких і дотепних спостережень, а й спогади про людей, що вже пішли з життя, міркування про добро і зло, про нашу професію.

Прожиті роки з такими гіркими відзнаками, як війна і блокада Ленінграда, наділили його життєвською мудрістю, стійкістю, терпимістю до людей. Усі колеги Сергія Миколайовича — від доктора наук до лаборанта — завжди могли розраховувати на його доброзичливість, увагу, допомогу словом і ділом. Таким він і залишиться у нашій пам'яті — старшим другом і радником, живою і діяльною людиною, що мужньо протистояла жорстокій хворобі, зробивши працю своєю зброєю, вченим, який і в останні години не втратив сили до наукового пошуку.

Сергій Миколайович залишив по собі велику наукову спадщину, але далеко не всі його праці були опубліковані. Наш обов'язок — зробити їх надбанням археологічної науки, до літопису якої назавжди вписане його ім'я.

Теріоморфні зображення в орнаментіці Трипілья

[трипільський «звіриний стиль»]

С. М. Бібіков

Дана стаття — текст доповіді С. М. Бібікова на засіданні Вченої ради ІА АН УРСР у березні 1964 р. На матеріалі нечисленних тоді зооморфних зображень трипільської культури зроблено попередні висновки про їх стилеві особливості, семантику і локальні відмінності.

Багато років тому на Лівобережжі Пруту, в Подністров'ї, Побужжі і Середньому Подніпров'ї (розкопки В. В. Хвойка) були досліджені трипільські пам'ятки, де вперше виявлено розписний посуд, з досить своєрідно зображеними тваринами. Вони відомі в Шипинцях, Петренах, Кошилівцях, Більче-Злотому, Крутобородинцях, Томашівці, Старій Буді, Попудні. Недавно кількість теріоморфних зображень на посуді поповнилась новими знахідками в Стіні, Гребенях і, особливо, у Варварівці (дослідження В. І. Маркевича).

Подібні зображення відомі і на кукутенській кераміці західніше Пруту. У Фрумушиці (район Пятра Нямц) трапилася посудина, на якій, очевидно, зображені коні¹. На іншій розписній посудині з цього ж району (поселення Велені) бачимо чудовий рисунок тварини, можливо, бика². Декоративний фриз на посудині із Валя Лупулуй³, очевидно, відтворює міфічних тварин. Нарешті, на одній із амфор, що похо-

¹ Matasă C. Frumușica. — București, 1946.

² Dumitrescu H. Cercetări arheologice la Văleni (jud. Neamț) // SCIV. — 1950. — Т. II. — Fig. 14, 1.

³ Dinu M. Șanțierul arheologic Valea Lupului // MCA. — 1957. — Т. VIII. — Fig. 2, a.

дять з Серата Монтеору (район Бузеу), також зустрічаємо рисунки тварин⁴.

Таким чином, у районі від Дніпра до Бистриці зараз відомо кілька десятків зооморфних зображень на трипільсько-кукутенській кераміці. Деякі з них вже досліджувалися, з точки зору їхнього походження і можливого використання їх як датуючих індикаторів. Найбільше вивчалися теріоморфні зображення так званого стрічкового стилю (насамперед, на посуді з Петрен) Б. Л. Богаєвським, Л. Чикаленком, К. Гадачеком, Г. Чайлдом та іншими дослідниками. Були зроблені висновки про тісний внутрішній зв'язок стрічкової манери зображень тварин і спірально-стрічкової орнаментики трипільського посуду, виявлена стилістична спільність фігур тварин на керамічних виробках Попруття і Подністров'я.

Б. Л. Богаєвський⁵ уперше підготував зведення всіх відомих до 30-х років трипільських зооморфних зображень, до якого включив також матеріали, розпорошені по музеях Центральної Європи. Він намагався внести елементи класифікації в сукупність цих зображень відповідно до їхнього ареалу. Однак досить надуманим був його висновок про те, що масові зображення собак свідчать про «зміни пізніх общин у Дунайсько-Дністро-Дніпровському районі, коли в землеробському північно-городньому господарстві велике значення почала набувати дрібна рогата худоба, що вимагала посиленої її охорони»⁶.

В цілому ж, дослідження Б. Л. Богаєвського — це перша спроба широкого історичного підходу в осмисленні рисунків тварин на трипільській кераміці. Після її публікації майже 30 років ніхто не повертався до теми зооморфних трипільських зображень.

Незважаючи на стилізацію образів тварин, зображених силуетно в стрічковому стилі, реалістичні риси рисунків часто дають можливість визначити вид тварин. У більшості випадків собаки зображені у воєвничій позі з досить великими пазурами (можливо, міфічні образи). Г. Чайлд писав про грифона, зображеного на кераміці з Шипинців. Не можна виключити і припущення, що «стрічкові» звірі — це якісь міфічні хижаки, можливо, з родини котячих, пам'ять про яких збереглася в трипільському середовищі, колись тісно пов'язаному з середземноморським регіоном (згадаймо про знахідки на трипільських пам'ятках кісток і кігтів великих котячих).

Дослідники звертають увагу на декоративну функцію зооморфних зображень Трипілья. Таку роль могли, зокрема, виконувати дрібні фігурки тварин, вплетені у звичайний орнаментальний рисунок на посуді із розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпров'ї. І все ж вони могли мати і первинний апотропаїчний зміст.

Окрім собак, у рисунках на кераміці зустрічаються бики (Шипинці, Петрени), олені чи кози, коні та інші тварини, вид яких неможливо визначити; причому, деякі зображення виконані не в стрічковому стилі (тварини, передані в спокійному, природньому стані).

Багато зображень на керамічних виробках західного ареалу Трипілья наділені реалістичними рисами, дещо ускладненими стилізацією чи схематизацією рисунка. Це, головним чином, бики на посуді із Петрен, Більче-Злогого, Велені, кози (Крутобородинці), олені (Варварівка). Друга група рисунків (умовно-реалістичні, з сильними ознаками схематизму, виконані переважно в стрічковому стилі) добре представлена на кераміці таких пам'яток, як Шипинці, Петрени, Стіна, Валя Лупулуй та ін. Тварина в динамічній воєвничій позі з характерним обрисом морди, наставленими вухами і пазуристими лапами розглядається дослідниками (Б. Л. Богаєвський) як собака.

⁴ Nestor I., Zaharia E. Şanţierul arheologic Sărata-Monteoru // SCIV.— 1955.— N 3—4.— Fig. 3.

⁵ Богаєвський Б. Л. Орудия производства и домашние животные Триполья.— Л., 1937.— 309 с.

⁶ Там же.— С. 204—206.

Не слід проводити досить чітку межу між двома згаданими групами зображень. Обидві вони беруть свій початок в реалістичному образі, обом притаманні такі деталі, як піднятий круп тварини, передані дугою хвіст і задні лапи. Спосіб оформлення задньої половини тулуба єдиним дугоподібним мазком полегшив Б. Л. Богаєвському дешифрування найбільш стилізованих рисунків на посуді з розкопок В. В. Хвойки в Середньому Подніпр'ї. Вони нанесені в невеликому масштабі і виділити в них теріоморфний образ нелегко (рис. 1, 15—18, 20—22). У композиційному відношенні згадані зображення представлені як групові рисунки в декоративних фризах (Крутобородинці, Варварівка VIII), але частіше вони заповнюють вільні площини, утворені ритмічною орнаментальних побудов, у метапах або ж ізольовано від загальної композиції, але художньо переплітаючись з нею.

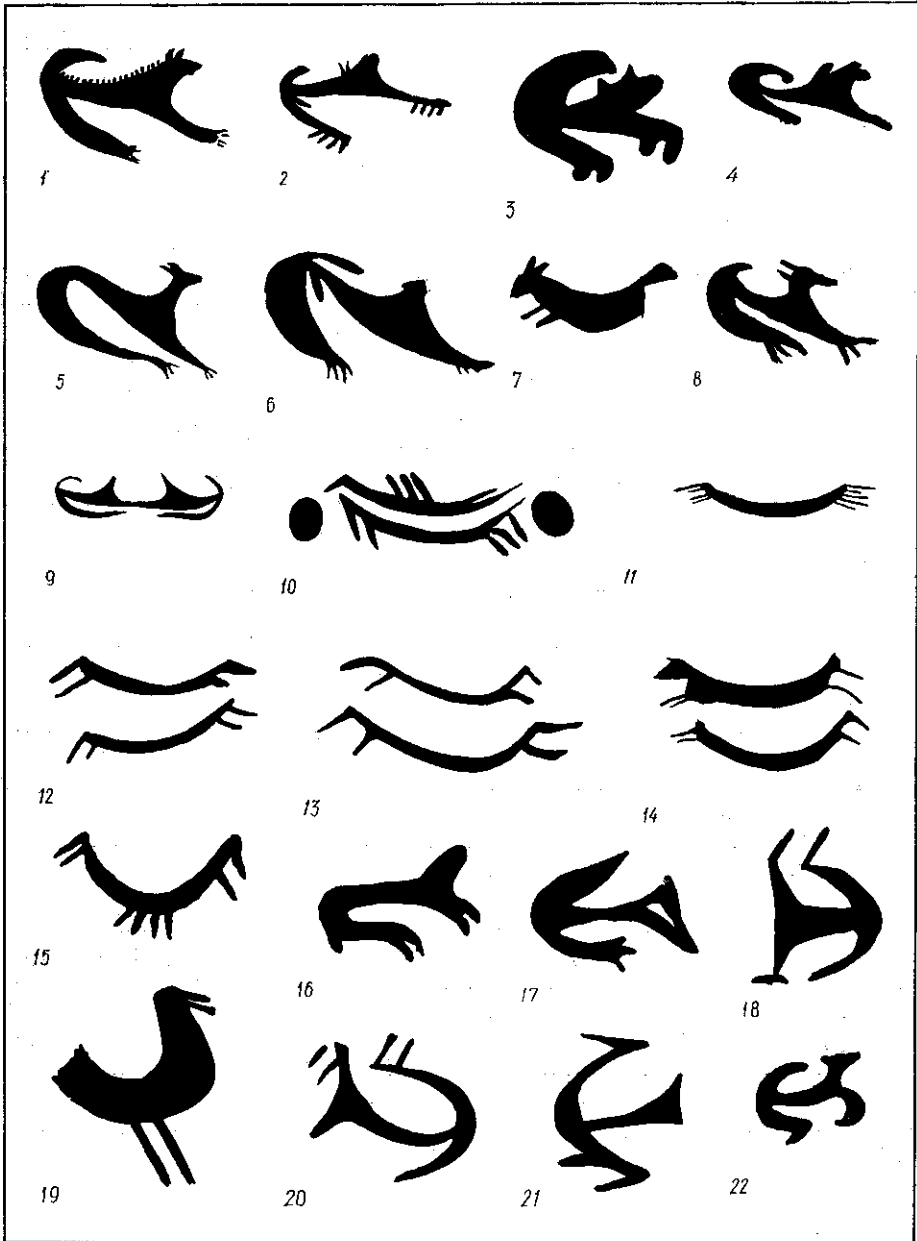

Рис. 1. Зображення тварин на посуді культури Трипілля-Кукутені: 1—2 — Валя Лупулуй; 3—4 — Шипинці; 5—6 — Петренці; 7 — Варварівка VIII; 8—10 — Стіна; 11 — Томашівка; 12—14 — Попудня; 15—18, 20—22 — Середнє Подніпр'я (розкопки В. Хвойки); 19 — Коломийщина 1.

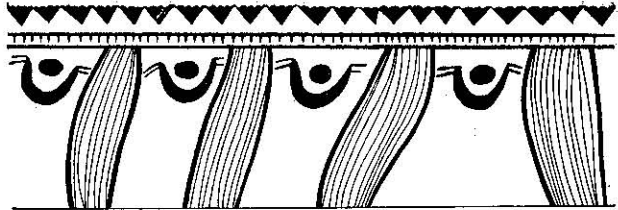

Рис. 2. Посудина з поселення Гребені.

Вище йшлося про рисунки, які більш-менш реально передають зображення тварин. Однак з'являється ще один шар вкрай стилізованих теріоморфних фігур, уявлення про які дає кераміка Попудні. На деяких мисках цього поселення⁷ в узагальненій манері, що нагадує стрічковий стиль, зображені тварини у стрімкому бігу (рис. 1, 12—14). Аналогічні рисунки, часто в поєднанні з іншими розписними сюжетами, зустрічаються на поселеннях Побужжя (Томашівка, Стара Буда) (рис. 1, 11), Подністров'я (Стіна) (рис. 1, 8—10), Подніпров'я. Під час розкопок поселення Гребені в зоні «класичного» Трипілля Середнього Дніпра знайдено горщик, безсумнівно, місцевого походження, розписаний чорною фарбою. Тулуб посудини від основи вінець до дна розчленований 4-ма вигнутими стрічками із вузьких ліній, облямованих двома ширшими. Прогалини між стрічками утворюють своєрідні підтрикутні метопи, у верхній частині яких розміщені дугоподібні стрічкові зображення, на кінцях яких знаходяться подвійні короткі паралельні риски. У центрі дуги вміщене коло (рис. 2). Добре врівноважений і зі смаком виконаний рисунок передає стилізоване зображення тварини, що стрімко мчить; порівняння його з рисунком на посудині із поселення Стіна (Середнє Подністров'я) демонструє надзвичайну схожість фігур тварин і солярних знаків у вигляді кіл⁸.

Принципова схожість зооморфних зображень різних районів, що інколи проявляється у тотожності прорисовок окремих деталей, заважає зробити висновок про конвергентність їх виникнення. Їхній зв'язок з якимось віддаленим центром також уявляється мало вірогідним. Здається можливим припущення про місцеве походження трипільського «звіриного стилю» з якогось досі ще не визначеного центру.

Матеріальна передача зооморфного зображення спочатку могла бути здійснена лише «з природи», коли майстер чи копіювальник подібних рисунків бачив тварин у природі. Багато залежало від манери митця, його уміння бачити і професійно передавати зміст рисунка. Образотворчі можливості трипільських майстрів у всьому ареалі поширення культури в однаковій мірі репрезентовані умовно реалістичним і схематичним стилем. Сутність цього орнаментального «симбіозу» поки що залишається нерозкритою, але саме явище широко простежується, підкреслюючи тим самим єдність художніх традицій. Семантичне навантаження умовно реалістичних зображень майже завжди пов'язується з охоронною функцією (при цьому дослідники посилаються на войовничу агресивну позу тварин). На нашу думку, художнє явище може бути пов'язане з культовими ритуальними витоками, але підкорюючись неусвідомленим естетичним почуттям, воно трансформується в орнаментику, або ж стає таким історико-культурним явищем, як мода, що звичайно випадає навіть з найбільш змістовних археологічних досліджень.

Певні локальні відмінності в теріоморфних зображеннях трипільсько-кукутенських пам'яток різних регіонів (кількість рисунків, їх під-

⁷ Himmer M. Etude sur la civilisation prémycénienne dans le bassin de la mer Noire après des fouilles personnelles // Światowit.— 1933.— Т. XIV.— Fig. VIII, 1.

⁸ Макаревич М. Л. Исследования в районе с. Стена на Среднем Днестре // КСИА АН УССР.— 1960.— Вып. 10.— С. 23—32.— Рис. 4.

бірка, стиль виконання і т. ін.), швидше за все, пояснюються художньою індивідуальністю їхніх творців, аніж різночасовістю цих поселень. Так, дослідник вже згаданого поселення Стіна М. Л. Макаревич, правильно зіставляючи його керамічний комплекс з Петренами, звернув увагу на присутність у Стіні рисунків, виконаних у відносно реалістичній манері (стрічковий стиль)⁹, поряд з досить схематичними зображеннями, про які йшлося вище. До цього слід додати і пазуристу «собаку», зображену в агресивній позі. Належність всіх цих зображень до хронологічно єдиного комплексу є безсумнівною. Очевидно, пам'ятки, де знайдена кераміка з теріоморфним розписом (Шипинці, Петрени, Рашків, Крутобородинці, Стіна, Більче-Злате, Гребені, Велені, Валя Лупулуй і ін.), попередньо можна віднести до одного хронологічного горизонту.

Остаточний висновок можна буде зробити лише після комплексного зіставлення багатьох датуючих факторів (робота, яку ще належить виконати). В цілому, цей горизонт (перехід від етапу В/II до С/I) датується початком III тис. до н. е. У цьому хронологічному відрізку фіксується загальна тенденція: поступове посилення стилізації рисунка, схематизму образу тварини, що йде з заходу на схід¹⁰.

Протягом десятиріч дослідники збирають дані про зв'язки населення різних частин трипільського ареалу. Так, ще В. Хвойка свого часу звернув увагу на те, що розписна кераміка з глянцевою поверхнею, знайдена при розкопках поселень Середнього Подніпров'я, не місцева. Пізніше Л. Чикаленко з деяким здивуванням згадав про посудину, що, можливо, потрапила на поселення Більче-Злате з Васильківців або Київщини, і кваліфікував її як імпорт¹¹. Зараз можна простежити проникнення кераміки петренського типу в Побужжя і Подніпров'я, досить чітко фіксується присутність у Подніпров'ї типів і орнаментативі посуду із Побужжя. Кераміка з теріоморфними зображеннями багато в чому уточнює картину взаємодії між окремими трипільськими спільнотами, що мешкали в різних районах і мали свої етнографічні риси. Поряд з іншими археологічними джерелами вона створює передумови для більш поглибленої історичної характеристики такої великої етнічної єдності, як трипільська культура.

С. Н. Бибиков

ТЕРИОМОРФНЫЕ ИЗОБРАЖЕНИЯ В ОРНАМЕНТИКЕ ТРИПОЛЬЯ (ТРИПОЛЬСКИЙ «ЗВЕРИНЫЙ СТИЛЬ»)

В статье рассмотрены зооморфные изображения (в основном фигуры собак) на расписной керамике культуры Триполье-Кукутени, уже служившие объектом внимания многих исследователей (Г. Чайлд, Б. Л. Богаевский и др.). Выделяются реалистические, условно-реалистические с чертами схематизма и сильно схематизированные изображения. Установлено, что процесс схематизации нарастал по мере продвижения трипольцев с запада на восток. Указывается на местное происхождение изображений из еще не выясненного центра. Широкое распространение зооморфных изображений связано не только с культурными и эстетическими потребностями, но и со своеобразной «модой».

Все изображения отнесены автором к единому хронологическому горизонту — переходу от этапа В к этапу С, т. е. к началу III тыс. до н. э.

⁹ Там же. — С. 23, 31.

¹⁰ Бибиков С. Н. О некоторых вопросах синхронизации и расселения трипольских племен (VII Международный конгресс антропологических и этнографических наук). — М., 1964. — С. 7.

¹¹ Чикаленко Л. Нарис розвитку української неолітичної мальованої кераміки // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — С. 116.

TERIOMORPHIC IMAGES IN ORNAMENTICS OF TRIPOLIE (TRIPOLIE "ANIMALISTIC STYLE")

The paper deals with zoomorphic images (mainly, figures of dogs) on painted ceramics of the Tripolie-Kukuteni culture. They have already attracted attention of numerous researchers (G. Child, B. L. Bogaevsky, and others). Realistic, conditional-realistic images with features of sketchiness and strongly schematized ones are distinguished. It is stated that the process of schematization grew with migration of Tripolian dwellers from the west to the east to Tripolie. The above images are indicated to be of local origin from the centre not revealed yet. Wide spreading of zoomorphic images is a result not only of cult and aesthetic need but also of original "fashion".

The author refers all the images to the common chronological horizon — transition from stage B to stage C, that is to the early 3d millenium B. C.

Одержано 28.12.88

Закономірності в розміщенні стоянок кам'яного віку

Л. Л. Залізник

Характерною рисою кам'яного віку є розміщення пам'яток невеликими групами. Стаття являє собою спробу пояснити цю закономірність специфікою соціально-економічного функціонування общини первісних мисливців та особливостями їх природного оточення.

Картографування пам'яток показує, що більшість стоянок кам'яного віку розміщуються компактними групами від 2—3 до кількох десятків поселень у кожній. Вузли палеолітичних, мезолітичних та неолітичних пам'яток поділяються за своїми стратиграфією, планіграфією та культурною належністю на кілька типів: 1) однокультурні (а) та різнокультурні (б) пам'ятки розміщені поряд; 2) значні за площею поселення, що виникли в результаті злиття невеликих різночасових стоянок; 3) багатшарові пам'ятки, які являють собою групу однокультурних або різнокультурних стоянок, що функціонували в різний час, але на тому ж самому місці. Для виникнення останніх необхідні наявність винятково зручних умов для багаторазового заселення даного місця (наприклад, печера, зручний мис і т. ін.) та інтенсивне нагромадження відкладів (печера, схил лесового плато і т. д.), що відокремлювали окремі горизонти пам'ятки один від одного.

Однією з важливих причин формування кушів пам'яток кам'яного віку є виходи мінеральної сировини, насамперед кременю, вохри тощо. Такі місця завжди привертала увагу первісної людини, яка широко використовувала ці матеріали в своїй господарській діяльності. Тому майже біля кожного родовища кременю відомі численні майстерні різних періодів кам'яного віку.

Причиною виникнення багатшарових стоянок кам'яного віку та їх вузлів могла стати наявність зручних для житла гrotів та печер.

Однак більшість відомих скупчень стоянок палеоліту, мезоліту та неоліту не пов'язана безпосередньо з виходами сировини чи печерними сховищами. Тому, крім вказаних вище, були також інші причини зосередження пам'яток кам'яного віку на певних обмежених ділянках місцевості. У даній статті спробуємо пояснити їх за допомогою коре-